

כתמים והחתמות

מאת: איל שגיא ביזאי

מתוך: הארץ, גלריה

09.01.2016

ספר אמנות חדש חושף כמה דומה האמנות המזרחית-יהודית לאמנות הפלסטינית כשהשיח הלאומי מדגיש את השונה והמבדיל בחברה הישראלית וכשראש הממשלה מפריד ומלבה את השנאה בין הקבוצות, יציאתו של ספר האמנות היהודית-מזרחית והפלסטינית "כתמים והחתמות – מזרחיות ופלסטיניות באמנות החזותית בישראל" היא בגדר נס

לפני שלוש שנים, במסגרת תחקיר שערכתי לסרט על מלחמת יום הכיפורים, צפיתי בסדרת תוכניות אולפן בשם "גיבורים שעשו היסטוריה", אשר שודרה באחד מערוצי הטלוויזיה המצריים. בכל תוכנית אירח איש התקשורת הידוע חמדי אל-כניסי קצין או חייל מהצבא המצרי, שלהם סיפור גבורה מ"מלחמת אוקטובר", כפי שהיא נקראת במצרים. בתחילת כל פרק שיתף אל-כניסי, שבעצמו שימש אז כתב צבאי, את הצופים באחד מזיכרונותיו האישיים מאותה מלחמה: הקלטה שמצא באחד המוצבים הישראליים ובה שיחה בין חייל למפקדו; כתובת גרפיטי שהשאיר חייל מצרי האומרת כי המשחק בין מצרים לישראל הסתיים בתוצאה 2:0 לטובת הראשונה; הסיפור מאחורי הקלטת שיר ההלל למצרים "חלווה בלאדי א-סמרה" ("פה ארצי השחררה") של הזמרת וורדה ועוד.

בחלק מסיפוריו הקפיד אל-כניסי להבליט את מידת אנושיותו של החייל המצרי, וזו כמובן על ידי השוואה לחוסר האנושיות שמצא בצבא הישראלי. כך, למשל, סיפר שראה חיילים ישראלים קשורים לטנקים שלהם כדי שלא יוכלו לברוח במקרה הצורך, וכן על אימת המוות שאחזה בישראלים שנשבו והתחננו על חייהם, מכיוון שהיו בטוחים שהמצרים ינהגו בהם באותה אכזריות בה נוהגים הישראלים בשבויים המצרים. מרגש במיוחד היה סיפורו של המגיש על הפעם הראשונה שבה חצה את התעלה בלוויית חייל מצרי. עם הגיעם לסיני מצאו השניים גופת חייל ישראלי מוטלת על האדמה, וכלב משוטט ניגש לרחרח אותה. מתוך כבוד למת, סיפר אל-כניסי, החייל המצרי רץ לעבר הכלב, גירש אותו ומיהר לכסות את הגופה. סיפוריו של אל-כניסי הפתיעו אותי לא מפני שנשמעו שונים כל כך מן הסיפורים המוכרים בארץ על אכזריותם של השובים המצרים ועל חוסר אנושיותו של החייל המצרי, אלא דווקא משום שנשמעו דומים כל כך לסיפורים המקומיים על טוהר המידות וטוהר הנשק של החייל הישראלי. כך, למשל, הסיפור על טוב לבם של חיילי מחלקת הל"ה שהניחו לרועה ערבי לעבור בדרכם לגוש עציון ב-1948 ושילמו על כך בחייהם, או הסיפור הזכור מטיוול בית-ספרי בגבעת התחמושת, שם סיפרה המדריכה על חיילי חטיבת הצנחנים שמתוך כבוד למת סיכנו את חייהם כשהתעקשו לא להפקיר בשטח גם את גופות החיילים הירדנים בקרב על הגבעה.

לא הייתי באף אחת מן הזירות בזמן אמת. אין לי מושג מה היה ומה הומצא, אילו חלקים מהסיפורים השונים הם בבחינת גרעין של אמת, ואילו מהם הם אותו נופך הנדרש תמיד להפיכתו של כל גרעין אמת למיתוס. ברור בכל אופן, בנאלי ככל שיישמע, שכל עם מבקש להתגאות בחייליו ולפאר אותם, ואם ניתן לעשות זאת תוך הקטנת חיילי האויב והכפשתם – מה טוב.

הדבר נכון לא רק כשמדובר בחיילים, לא רק בעתות מלחמה ולא רק כשהצדדים המעורבים הם ישראלים, מצרים, ירדנים או פלסטינים. "הם" זה לא "אנחנו", ועל כן "אנחנו" טובים מ"הם" – זה הרי המוטו שעומד בבסיסו של הרעיון הלאומי, בין שמודים בכך בפה מלא ובין

שלאו. השיח הלאומי מדגיש את השונה והמבדיל, הן זה הקיים והן זה המדומיין, ובמקרים שמתגלה לאימתנו רסיס של דמיון, כמה טוב שיימצא תמיד היוצא דופן כדי שנוכל להישען עליו ולהשתמש בו כגרעין של אמת שייחפך למיתוס.

בתוך השיח המפריד והמבדיל הזה, בתוך הדיונים הציבוריים המדגישים את השונה והמרחיק, יציאתו של הספר "כתמים והחתמות – מזרחיות ופולסטיניות באמנות החזותית בישראל", בהוצאת "אחותי" ובעריכתה של האמנית והאוצרת שולה קשת, היא בבחינת אירוע יוצא דופן. "נס", כפי שמכנה אותו הסופרת והמשוררת שבא סלהוב ברשימתה "כתמים והחתמות" המופיעה בספר.

הספר "כתמים והחתמות" הוא תוצר של תערוכה נודדת בשם "מזרחיות וערביות באמנות החזותית בישראל", שאותה אצרה בשנת 2004 קשת, ממייסדות תנועת "אחותי – למען נשים בישראל", יחד עם האמן הפלסטיני זאהד חרש. היא כללה שש תערוכות שונות, שבהן הציגו אמנים ואמניות מזרחים ופולסטינים, שנדדו במשך כשנה בין יישובים שונים, כמו באקה אל-רבייה, כפר קאסם, אשקלון ומצפה רמון.

כל תערוכה עסקה בתמה ספציפית: שכחה וזיכרון, מרחב, פצע, שורשים, מפגש וזהות. אלו ללא ספק נושאים שמדברים אל כל אמן ואמנית באשר הם, ללא קשר למוצאם האתני, הדתי או הלאומי. אלא שעצם הצבתם יחד, בידי מזרחים ופולסטינים, אלה לצד אלה, יש בו כדי להבליט את המשותף והמקרב. ולא. לא מדובר בהצגת המשותף במסגרת השיח של השמאל הציוני, תוך ניסיון להציג מצג שווה של "דו-קיום" מאולץ ו"אחוה" מעושה, שאינה קיימת במציאות היומיומית של מיליוני בני אדם. וגם לא מדובר בהצגת המשותף תוך מחיקת השונה וטשטוש העוולות.

כיום הספר מלווה בשתי תערוכות שנפתחו בנובמבר 2015 ומוצגות עד סוף פברואר 2016, האחת בבית "אחותי" בתל אביב והשנייה בגלריה לאמנות בנצרת, שאותן אצרה קשת עם פריד אבו שקרה, שגם ערך איתה את הספר.

הספר, כמו התערוכות עצמן, מציב אלה לצד אלה עבודות יפהפיות של מי שאמורים כביכול להיות בעמדת אויבים מושבעים, מי שמאשימים זה את זה בבגידה ובנעיצת סכין בגב: הפולסטינים והמזרחים (המזוהים לרוב כימנים ושונאי ערבים). זאת, תוך ניסיון להתחקות אחר סמלים, צורות, טכניקות ותכנים, שיש להם מקורות תרבותיים משותפים, עבר והווה משותפים. על אף השוני. הספר, כפי שכותרת קשת, "מכיר בשוני ביניהם ומכבד אותו, אך גם בוחן את המשותף לאמניות/ים ששורשיהן/ם משתרגים עמוק בעולם הערבי, המוסלמי, היהודי-מזרחי והפלסטיני אך גם בישראל, המערבית בעיני עצמה".

כך, ניתן למצוא למשל בעבודות המוצגות בספר שימוש רב בטקסט ובטקסטיל, שתי תצורות אופייניות לאזור ולתרבות היהודית והמוסלמית כאחת. במקרה של הטקסט, בשל האיסור ביהדות ובאסלאם על יצירת פסל ותמונה נהפך הכתב לכלי אמנותי. דוגמאות לכך הן העבודות של אניסה אשקר, המציירת טקסטים בערבית על פניה; עבודת הדיוקן של דוד בן-גוריון שיצרה שולה קשת עם הכיתוב "דרושים לנו בני אדם שנולדו כפועלים"; "טבלת השדה" של יורם בלומנקרנץ, שעליה מופיעות אותיות הא"ב והספרות בכתובת של אש; עבודתה של נטע אלקיים "יהודייה", שבה מלה זו כתובה בערבית ומעוטרת בשני דגים (סמל יהודי ונוצרי גם יחד); או העבודות של מרב סודאי, כמו "אינשאללה", שבה המלה עצמה כתובה בעברית וערבית, ממסגרת כתמי טפטים ועיטורים.

במקרה של הטקסטיל, הרי מדובר באמנות שהתפתחה בחלקו הזה של העולם המכונה "מזרח", ואיכותם של הכותנה המצרית, המשי הסיני, השטיח הפרסי והאריג האפגני נודע בעולם כולו. כך, למשל, סדרת העבודות "המחט ניצחה את החייט" המוצגת בספר, של האמנית הפלסטינית בת'ינה אבו מלחם, מציגה סדרה של חולצות שבכולן נעשה שימוש

ברקמה הפלסטינית, בעיטור של חוטים ופקעות שחורים המייצרים דימוי שיכול להתכתב עם הכאפייה הפלסטינית. ואילו קשת מציגה "דיוקן עצמי עם שטיח", אשר בין היתר מרפרר אל מוצאה הפרסי של האמנית. בשורה של עבודות של אמניות ואמנים שונים – ובהם סמאח שחאדה, פאטמה אבו רומי, מרוות עיסא ומיכה שמחון – נעשה שימוש בדימוי של המטפחת או כיסוי הראש. בעבודתו של שמחון "עטויות", שתי נשים, האחת ישראלית-יהודייה והשנייה פלסטינית, עטויות בכיסוי ראש, ואין זו אלא טכניקת הקשירה שמבדילה ביניהן. בהקשר זה מעניין במיוחד לראות כי אמניות לא מעטות - כמו אניסה אשקר, שולה קשת, נטע אלקיים - עושות שימוש בפניהן כקנבס, כמצע ליצירת האמנות.

שתי עבודות מעניינות במיוחד. האחת היא "19:48" של יורם בלומנקרנץ, המציגה שעון דיגיטלי שמורה על שעה זו ומסמנת כמובן את שנת 1948. אבל בקונטקסט של הספר 1948 היא לא רק שנת העצמאות של היהודים ושנת הנכבה של הפלסטינים, אלא היא גם השנה הקריטית בתולדות חייהן של שתי האוכלוסיות, הפלסטינית והמזרחית – זו השנה שבה התנתקו שתי האוכלוסיות הללו מהעולם הערבי. הראשונה כי נסגרו גבולותיה ומצאה עצמה בתוך מדינת ישראל, והשנייה בגלל הגירה.

עבודה נוספת, של ליאור גריידי, מציגה את האותיות העבריות ח' וע' רקומות בחוט זהב. לא זו בלבד שהיא משלבת בין טקסט לטקסטיל, אלא שהיא גם מבליטה פן נוסף, לשוני, המשותף לאוכלוסייה המזרחית והערבית: חי"ת ועי"ן הם שני העיצורים שעליהם מקפידים דוברי הערבית – יהודים, מוסלמים ונוצרים – בין שידברו ערבית ובין שידברו עברית. אלו שני העיצורים המבדילים בין מזרחים לאשכנזים בחברה היהודית, אבל גם מחברים (או לפחות בעלי פוטנציאל כזה) בין מזרחים לפלסטינים בישראל.

עם כל השוני וההבדל בין האמניות והאמנים השונים, ובין הטכניקות השונות, עדיין ניתן למצוא הרבה מן המשותף והרבה חוטים מקשרים: בין העיטורים בעבודות של הודא ג'מאל לאלה של רבקה בכר, בין ההסוואות של דפנה שלום ונטע ומיכאל אלקיים לאלה של אשרף פואח'רי, בין החמור החוזר על עצמו בעבודות של זה האחרון לבין החמור בעבודות הצילום של עמאר יונס, בין המפות של אסתר כהן לכלי הבית בעבודות הצילום של דוד עדיקא. חלק מהדימויים יהודיים-ישראליים או ערביים-פלסטיניים באופן מובהק – כמו הכיתוב "נ נח נחמ נחמן מאומן" אצל רבקה בכר, השימוש החוזר ברקמה הפלסטינית או בכאפייה אצל עסאם דראושה או אצל הודא ג'מאל, הבאבא סאלי ורבנים אחרים אצל יוסף-ז'וזף דדון ואצל אליהו אריק בוקובה, ועוד. אחרים, כמו ה"חמסה" של מרים כבסה, עשויים לשמש דימויים משותפים, ויש כאלה שהיו לסמלי תרבות משותפים לכולם, גם אם מקורם יהודי או מוסלמי או נוצרי: כך אום כלת'ום אצל פואח'רי, או הרמב"ם אצל עידו מיכאלי. שתי עבודות של שמחון מציגות את נגן הקאנון אברהם סלמאן ונגן הנאי אלבר אליאס. שניהם ניגנו בתזמורת הערבית של קול ישראל, וכמו במקרה של רבים מהם, מרבית הציבור בישראל, יהודי וערבי כאחד, לא ידע לומר אם הם ערבים או יהודים.

הספר כולו - כותרות העבודות, הקרדיטים, המאמרים והרשימות – כתוב בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית. כיאה למי שיוצרים ופועלים מתוך תפישה של בני ובנות המקום, שלא רואים עצמם תיירים ולא דיירים מזדמנים. הספר מאפשר לא רק את הנכחתן של השפות זו לצד זו, משל היו תצוגה לתקינות פוליטית, אלא בפועל חושף את הקוראים לנרטיבים אלו של אלו, לביוגרפיות המקוצרות של 34 האמניות והאמנים שמציגים בספר, לשונה אך גם לדומה. כך, למשל, מופיע בספר מאמרו המכונן של יהודה שנהב "קשר השתיקה", שהתפרסם ב"הארץ" לפני 20 שנה ועורר ויכוח סוער ותגובות נזעמות, אשר די בהן כדי לספר עד כמה רגיש וכואב הפצע שבו העז הכותב לגעת. כמובן, הפרטים במאמר עודכנו לימים אלה. מדהים, בכל אופן, לראות כמה מעט היה צריך לעדכן.

אמנם השכלתי האמנותית דלה מכדי שאוכל לחוות את דעתי הלא-מקצועית. ואולם, למקרא המאמרים והרשימות שבספר, נראה כי עולם האמנות בישראל שבוי עדיין בדימוי העצמי

המערבי וכי לשם הוא שואף. זאת, אף על פי ש"מגמת ההתמערבות", כפי שמכנה זאת פריד אבו שקרה, הרחיקה את הציבור הערבי במשך שנים מן המוזיאונים והגלריות; ואף שעוד לפני 25 שנה, כפי שטוענת קציעה עלון, כתבה שרה חיינסקי "על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלי" ועל הבעייתיות שבכך. ואולם גם כאן, כמו דבר לא השתנה. מזרחים ופלסטינים, לדברי עלון, עדיין נכנסים לשדה האמנות "כיחידה בודדת, ארוגה בסבכת הלובן ההגמוני", ולא "כמסה מובחנת, חזקה, בעלת אפיון אסתטי".

הספר "כתמים והחתמות" מתמקד אמנם באמנות החזותית בישראל, כפי שזה מוגדר בכותר, כלומר: בגבולותיה המדיניים-לאומיים של מדינת ישראל. אך בעצם זה שהוא מתמקד במזרחיות ובפלסטיניות הוא גם פורץ גבולות אלה, פורע את קווי התיחום המלאכותיים מלכתחילה, מפיל את חומות ההפרדה שממילא עתידות לקרוס, כפי שמזהירה עאידה נסראללה במאמרה. זהו ספר, שחשיבותו בעיני מתקיימת הן בגבולות השיח המתקיים בעולם האמנות, אך לא פחות מכך בשיח הציבורי הכללי, של הדיוטות כמוני ש"לא מבינים באמנות". זהו ספר על כתמים והחתמות, לא רק כטכניקת עבודה או כדימוי אמנותי החוזר על עצמו בעבודות, כפי שמראה סלהוב: עניינו בעיקר באופן שבו תרבויות "מכתימות" ומותירות את חותמן על תרבויות אחרת. מתרחקות מן ה"טהור" וה"נקי", בודען כי הכתמים וההשפעות ההדדיות יש בהן כדי להעשיר כל חברה ותרבות. לפעמים, באופן כזה שכבר לא ניתן לדעת מי השפיעה על מי, מה המקור ואם יש כזה. עד כדי כך. והתכוננו, כי זה כבר עלול למוטט בעלי לב חלש: יכול להיות שאין באמת "אנחנו" ו"הם", לא באופן מהותני בכל אופן.

לפני כחודש הלך לעולמו חוקר הלאומיות בנדיקט אנדרסון, שנודע בעיקר בזכות ספרו הידוע ומעורר המחלוקות "קהילות מדומיינות". מקורות תרבותיים, עבר משותף, טראומה - כל אלה ועוד, לשיטתו, הם דבק מלכד הדרוש כדי לדמיין אוסף רב של יחידים כקהילה. הספר "כתמים והחתמות" מאפשר, ולו רק הצצה, אל אופציית הדמיון האחרת. דמיון מלאכותי, מאולץ, רומנטי, אולי אפילו פתטי? אבל לא הרבה יותר מאולץ מהדמיון שדורש מאיתנו הרעיון הלאומי.